

МАЛЧЫН: амыдыралы, ажыл-ижи

ТУМАТТАРНЫҢ ААЛЫНДА

«Ак-Чыраа» совхозун де-вискээрде «Чалааты» хойжу кооперативин адын илчаар алаан таварыпта эвес. Оон баарында озалааш кожгар тей шаалдан тура Куу-Оваа деп уудт кыштар чер. Чалааты биле Хайыракан дагыры алышкылар деп аразы чоок, оң электери хову-шөлдер-лиг, кадыр мээстерлиг даг-лар-биле шыттынып чоруткан, олар-белчиринг, озалааш муруну чүгүндө Куу-Оваа деп кыштага хоочун малын Момбураа Балингом Тумат совхоз хоон каларын турар. Ол пенсиялар-даа алган бол-за, ажыдашышан, өг-булез, кыстары — Чечек биле Чулак кыстар бузуредиг дузалакчы-лар. Хоочун малын өг-буле «Торгалыгы», «Ак-Чыраа» совхозтуң малын чууң аймак-биле 34 чыл иштинде могош-тыр чок кадарып келген.

«Ак-Чыраа» совхозун база бар уугу, мал ажылдыг сал-чымыр турган. 1978 чылда ову «Ак-Чыраа» совхоз кылдыр эзе органышастаан ол. Мал-тын өг-буле иштинин малын маалы, өскө-төрөл Чалаа-тындын иштинин. «Ак-Чыраа» совхоз апарга. Са-рыг-Хөл сүт-бараа ферма-зынга саар инектер кадарып, оонун ишти Улаан-Хоо Дан-зырыновна фермага савчы-лап, шоклоңи хуругдарып чай-гы дштангыназына болудун ажылдыга чактыгырып, өвредип, оларын санчылар кылдыр дадыктырган. А кая-н ол пенсияже үнерге, ор-тумак шоклоңи дооскан, кы-зы Чечек алаан ажылга со-лаан. Туматтар пенсиялар-даа алган болза, совхозун төрүүр хоон кадартын кийи тымпааны мал ажылдын специалистерин чуулаап, уур-чууң тайыбырлар, сүм-дээрге, мынды-мынды деп, чажым дивейи, чөпшөжөкчү, савчылар турган уруу Чечек-ти дузалакчы калачы кыл-дыр боттарынга быжылган алганар. Мынганаш ам бо хунге чедир Чалааты бели Куу-Оваа деп кыштаанда беш чыл-дык ирүтүңе хой кадарып кыштап турарлары бо. Чечек дүмүзү Чулакты эш тыртып алган, казы ажыл-дап турарлар. Чулактын алыс-ла болуп чораян күе-ли малчынаар соонгалыг турган болгаш күзүлүн-биле ол дилгени хүлээп алган. Ала-нези уугуларынга ара-ду-жугузган өвөдип, мал ажыл-дынга оларын соон салтыр-

турган чүвөл, бажынуе үе-берген дураннырга. Торга-лыг, Чаа-Суур, О. Шынаа дээш, Моолдун кызыгаары шуут коксу аа, 1991-92 чыл-дарда окуу ам харины дагып, найыр-паздым эртерин тургу-чоп, шаанда оон ажыл-ла тура-чы боор. Бо кыштаавыс Куу-Оваага шаанда чүү улус кыштап турган ирги, шаанда өртөл-кежээ туман турган бе? Чамдыкта чаксаар туман ка-лдын кээп турарыт? Ик-Чы-раа, Чалаатыны — Тумат чү-тү дээр болгай, черле чүңү чүгүлгөн болуп сен. ачай?» деп айтырган. Ачазы уруунуң айтырымга харны кылдыр дараазында чүдүлү чүгүлгөн берген:

— Чалаатынын уудт кир-ганыра — чөң алам анык-чытпа чүгүлгөн. Чалааты — черле тумат чүгүлгөн шаг-лыктан тура дагып келген эчине хүндүдү даа турган чүвөлүр тургалыгам. Чалаа-тын дагыраа бо дагып ба-жынып көрүшкөн үчү үчүмөс, байыр-паздым мооң баарын-га байырлап, дойлап эртин-гер, а бажыныч чүгөл эр үчү үчүп турган чүвөлүр. Оон кыранда оргулушкан сөң са-лып, ону уудт лемалар эр-тирер турган. Сөмгү дагыла-га туматтарынч мөгөш Шойдөк деп кырган, бо Ша-лыр-Доржу деп мөгө дагы-лар алазы мынап шүүдөгү дээр чүвө чораян, кончуг ма-ге чораян кийи джир чүвө.

ОГЛУ — ДУЗАЛАКЧЫ КАДАРЧЫ

Өвүрсе «Ак-Чыраа» совхозун Чалааты хойжу бри-гадынны хоочун хойжуу Даваа Натгий-оолович Шыраагыт кыштаг Ак-Чыраагын Бүрэн-Хөл шынаа-зына. Дузалакчы кадарчы — оглу Орлан-биле эртен чылан үстүңгө 368 эр хураганын кыштаам, хур ажырган.

Д. Н. Шыраа 1989 чылда пенсияже үнөлдө, ам-лаа малчынылашкан, өвөдип ажылын ол пазы-хары уталы берген-даа болза холдан сал-баан.

— Аныктарым мал ажыл-дыга өвөдип, ажылдаар болза эки. Бисти, хоочун мал-чынылар, солур анык мал-чынар амгы үдө эвээр-тур. Малын кижиниң амандар-ла тургалдынын байдалын быртас эвес силер, черини черинге чүртөп, ажылдаар болу-ду эвес черек. Ындыг ам-дыраллап анык кижилер о-паксарга боор чүвө-дир, ашым, дик-кеп-биле хан-дырла дээш шүүтү чүвө парымдаш. Малчынын шалын ам-даа өстүрер бол-за эки-дир — деп, малтын чу-галалдым.

— Чалаатынын туматтар чамдыктары чүтө оруу фа-милдыг болу берген? Шаалда кыштар солуп турган чүвө-дир ийи. Ындыг сур-галда ажылды чоудуп тутган. Көрөс сен бе, Шылыр-Дор-жуу Казакчи. Дамдыны — Малчынарга дузалаары-

шактан камгалаар, хойларын чер карада мадыштырып бол-бас, хөң сүрүп мадыштырбас чөөр — деп Чулак биле Че-чекти суртуп, чагып олурар-лар.

Сүт-биле малчынарын узуу-тедирин болбас, соохозта чагыс эрги сүт сөөртүр ма-шынча урелишкиден турпун-турар таарыгалар база бар. Мал ажылдын специалисте-рин малчынарга, ылангыя тө-рүүр колданарже хандырыл-га талалы-биле элээн ки-чидайдыр болуру күзөңгөп. Соуунгарын кончуг оозалдып эчкер турар. Антолвака чүтлө бритага хурагында, айа чан-гыс келир, ашым-чө үстүрөт, малдын улуска айма берте. Айт деп чүвөн ажылдаары шуут уттулаарга, чүтлө ма-шынча дээр аларган чү-дүр бо. Момбураа Туматтарын өг-булез иштинин малына дээр чүвөде мынаар ажылдап турар, хоочуннар кылдыр ишке салгызыларын белеткеп ту-галал. Дазар-оол ТЫРГЫН-ООЛ. Өвүр район.

КЫЛЫР АЖЫЛДАР ХӨЙ

Республиканың тускай ортумак өвөрдиге чераерин-диң ажыл-ижин моон сонгар экижердегиче уланган ажылдар болгаш хемчегер дугайында хураал июнь 8-те Тыва Республиканың Чазак бажынынын хураалаар залына болуп эртен.

Аңаа үк өвөрдиге черлерин-диң башкылары, директорла-ры база Тыва Республиканың Президентиниң Ш. Д. Ооржак, Чазак даргазынын оралакчы-зы Б. С. Шыраа, өвөрдиге, Улус өвөрдиге, Култура, Сай-Хөк, Кадык камгалаа ми-нистерстволарын удурутчу-лары, специалистери, харчы-салгалыг ажылдакчылары ки-ришкен.

Тускай ортумак өвөрдиге черлериниң директорлары А. П. Суменко (автоооку техникуму), М. М. Саая (ба-шыны уулушканы), Н. Н. Ступи-на (көзү ажил-агыл техни-куму), В. В. Натогоний (урап чүтү улушканы), С. К. Яндла (эмчи учулжаны) ажыл-ижин-де чедиишкиниги, четпес-тери, кылып чорудуп турар ажылдарын рынок негелде-

тывар. 5. Өвөрдип үндүрүп турар специалистеге хергелдеди чо-гуур министрстволар болгаш ведомстволар-биле кады-то-дараларын республиканың ор-тумак тускай өвөрдиге чер-лериниң удурутчуларынга 1993 чылдын августка чедир дагыр. 6. Дараазында өвөрдиге черлеринге өвөрдиге ажыл-дар техниктиг, амгы үениң дери-жерекселерин салгы ажып кылдыр ашша дузалам-чылар көрүзө:

- 1. Кызылдын автоооку тех-никумуга 4 млн. рубльди, 2. Көдээ ажыл-агый техни-кумуга 1,6 млн. рубльди, 3. Кызылдын эмчи уулуш-каныга 2 млн. рубльди, 4. Кызылдын башкы уулуш-каныга 4 млн. рубльди, 5. Кызылдын урап чүтү улушканына национал ор-кестриниң киржикчилерге сценна хеве салып ажыры-биле 3 млн. рубльди хуваган. 6. Кызылдын көдээ ажыл-агый техникумуна экономика эртермин башкылары-биле 2 каарны Красноярскиниң агро-

АРАТТАР ЧЫГЛЫП КЕЛГЕШ...

Арат, тараачын болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтерин республика ассоциациязынын төлөөкчилеринин чөвүлөсү хурама Кызылга болуп эртен. Ассоциацияны бо чылдын эртен беш айларында кылдып чоруткан ажылдарын түнөкшөдери дугайында айтырымы анча чудалаан. Ассоциациянын президенти Ш. Д. Шожаттын иштелкени амынган. Хураа ажыл-агыйны байдалга болуп эртен. Орта чугалаш-кан айтырыгын бүгү талазы-биле анализтеп турган, чогуур шийтирдерин араттар хүлээп алганар.

Хурада санал-оола солчул-газы чинаг байдалга эртен. Амгы үениң негелдеси өзүгөр-ам-даа шийтирлээр айтыр-лар хөй болуп турарын арат, тараачын болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтеринин чер-черлердеп келгээш төлө-лөкчилерин айтып, шүүмчүлө-дө кылганар. Ылангыя сан-хөө айтырмаларын дарый шийтирлестиреин турарын, ашша-теректиң хуваалады-нын, элээн алырын, ону төлөдериң талалы-биле мар-гыдаалыг айтырмаларын бо дүңгө чедир болуп-чогуруу-биле боттамый келгени уудт хоумула-биле чуулаан, саналдарыга иреткерлеер. Чажээ, элэени 3-4 багыш таварыштыр алып, мынганаш ажыл-агыйларын бузуругачи чоруттарынын бүтпейн турарын урууктары, кол чылгааны мыда дээрин араттар амдыралга тургу-лаан чижектер-биле бадтылч чуулаанар. Бөгүнү кол со-рулга болза, «Аратчы» ажыл-агый алдыр. Бо дээрге эки-не чүгүлгө айтырмаларын бирээ-ни деп саваннар. Моңу да-рый шийтирлээр араттар боттарынын удурутчуларын-дан далаан.

Кандыг-даа ажыл-херекти, үдүени бугурдара, ара-сүме, деткичче мян-ла херек алаар болгай.

Араттарын чөвүлөсү хура-дынга Тыва Республиканың Чазакын Даргазынын бри-ги оралакчы, көдээ ажыл-агый министри В. О. Оюн кирип, анча чүвө чуулаан. Вадим Оранболович мындыг чамдык болгаларын илеретти:

— Арат, тараачын ажыл-агыйларын республика де-вискээрине организацонда кон-чуг оварымча чок, далаш кирген удуз болгай бис. Оон Факт-барымтазын бөгүн кө-рүп, тургустунуп келген бер-ге байдалдан ушунуң алырын-диң механизминин өвөдип, ара-сүмени кадар болуп тө-мө. Чул дээрге, мындыг, Бо ажылды дорт харылаан ту-

МАЛДЫГ БООРГА, БАГАЙ ЧҮҮ БООР

Шаанда «Май» колхоз тур-да Смыг-Хемниң Кызыл-Ары деп черге 200.300 баш удуз-биле инек малды ажал-душтуруп турду. Олардан үзээн эвээ элти, сүтү ал келген. Шынаа-ла харын, малдыг боорга, багай чүү деп. Ам-дыралга ажыкты-ла болгай. Ол үдөс, чыл санында. Смыг-Хемниң обмектарында, шөлдеринде 1000-1500 тонна эки шынардыг ситени кезип, белеткен ал турган.

НИКТИ КАНЧАП АУУР ОСТҮРҮП...

Онда черлерден ситен белеткөс аларган. Өг-булдер бол-за-да, шөр-лаа мал тутпайн турар. Урутлар албан черле-риниң бөөр безин сууду чо-к. Бичин кижилери кара шай-ылыг канчап кадык-шырак кылдыр өстүрүрү? Черле кай-чар барган чо бис, мал-даа эжаап балас, оон элт, суду-лаа салым-салым алырын бил-бес даи. А. Андреев деп фа-милдыг орус акжы 30-40

Эртен чылды Республика-нын тускай ортумак өвөрдиге черлерин 718 кижини 24 айгы мергезде өвөрдип доостурган Л. Х. Тас-оол чуурагына демгелде. Ам бо чылдын 890 сүгүчүлү хү-дүсү, 310 кижини бот-өвө-диге-биле хүлээп алыып кадарып. Уениң негелде-тиде ажилдап, берге бай-далдан уштуга бөөр арганын тыва берген өвөрдиге чер-лерин бөп Чижээлээрге, Кызыл-дын автоооку техникуму, Оон директору А. П. Суменко

Республиканың тускай ор-тумак өвөрдиге черлериниң моон анык кылдып чорудар хемчеглерин чуулааган ху-рал республиканың Президенти Ш. Д. Ооржактын кирижикчиле белян белгиледе эртен. Алевтина ОНДАР

Танов ЧИГДЕН Кызыл хоорай.

8,5 МИЛЛИОН РУБЛҮГЕ ТОЙМАГЛААН

Бир хун ажылдар өвөрдиге олурумда Тыва Республи-каның сан-хөө министри Кош-кар-оол Дожуевич Ондар Россиянын Экономия ала-мнызынын Сибирь салгыры-ны Тывада комплекстиң иквалитетин директору Влади-мир Ильич Лебедевти элтир-тип алган кирип, келди. Амир-мөндан солчулчак сооваста, Кошкар-оол Доржуевич мын-дыг дилет кылды:

— Солун ажылдакчылар чедер-тесттерин сойгалып чурууларга амар-ла улус бол-гай сепер. Бо улуска дузалал келер. Шап мындагы уределтиң чоруту салгына аса өзөр бол-за эки. Чүвөңүң ужурун бар-ган черивессе баргаш, на-раан-биле көчүп атыр кый-пап сен. Дашын машина манап тур. Орта олурумкаш, чорупта...

Барып-барып Чазак кежитү-нү бо кире дүвүрөп чорудур болзаарга, айтырм элээн

ва тууду» акционер катты-жынышын «Кызыл Улет-пур тууду», «Кызыл тууду», 81 дугайыг тууду эргеле-ди. «Алаш» биче бугурдуге элден турган чүвө боон-тур-Кажы бо бажынын комплек-стиң килдеси Берингерге, ботга ажилдап турган үс-түннө алаанын тууду органи-зациялар моон көчүп чо-руурда хамык чүвөн той-маглааш чорутканы министр-ин болгаш эртен төвүңүң удурутчуу В. И. Лебедевин дурдалааны ол чүвө-дир.

Барып-барып туудуктар шап мындагы уределтиң чо-рукту канчап кыла бээр боор деп болан чораян кижы мен. Мээң ол боозым бадтыктыңым барды, Чүвөңүң шын чонгы чедирер сорулга-ны ол бажынын төлө-мөңдөн эгелен алдымыс. По-лянда бөзүн 17 өвөрд бар. Моон ажылдар өвөрдөр кылдыр база ажилдап болур. Мычалы-даа... Ол өвөрдөр

Дүвүрөңгич медээ

ларда безин бууук туубулар тырып каанын ол чоруп тур-ган, карааны-биле көрдүсүс. Рынок харылааларыне шийчигеңди бо берге үчүн-де электри улазынарды, аргыларын черге салып уни-верситеттерин, сайылган чырып киярген улазынарын, розет-каларын болгаш өскө-даа үрөгөдөтүнгөн дери-жерексе-ди салып алырныга чеже хире ашша херек деп болзаар силер? Миллион-миллион аш-ша херек.

Бо бажыныг каят бүрү-дүн эртин, кайда, чүңү үрөп каанын хынап көрдүсүс. Өвөрдү бурдуге электри улазына-рын, розеткаларын тура со-куч, алгаш барган болду. Ушкү каятта аргыларын чер-лин унутпазын база буза шап каап. Телефон харылаа-нын хааржанына бөлүк теле-фон улазынарын база үчү-түрүк каапкан. Черле мын-дык, ботга ажилдап турган организацияларын ажилдак-чыларынын моон көчүп чо-руурда уределөө-не чүвөңү чок. Суг дамчылар хоалы-

Хоочуннар аравыста

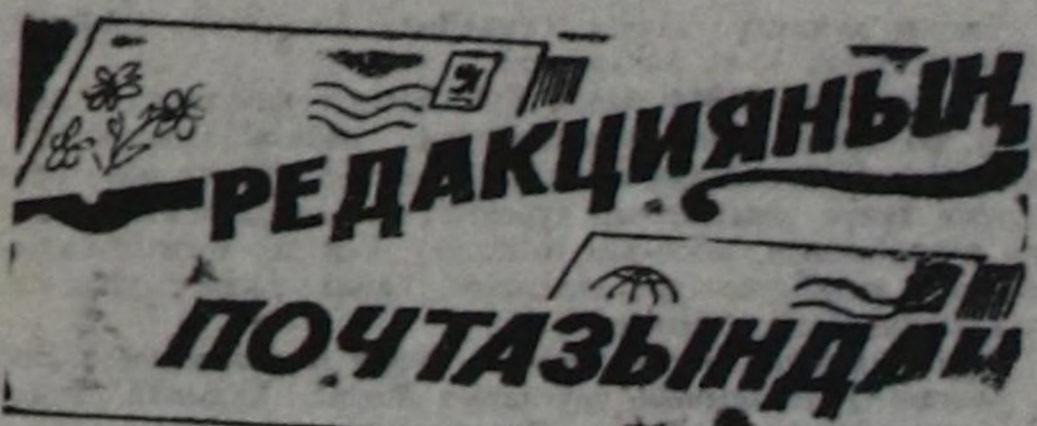
Дуржуугалыг эмелге ажил-дакчы элээн каш чылдарга Кызылдын аптекачыга ажил-даан. Олет Дамдынович биле Кара-Уруг Улаачыновна хөй ажы-төлдү өстүрүп, кижиниң кең чагай сетиляп, бун-ныг ала-не, кырган-ача, кыял-гана. Олар чок аларгы утбанын уруулары беш ка-лаш 8 оолду, кысты өстүрүп кижиниң, бут кысты тур-гуска. Оларын арзылап эртемден, пиженер, эконо-мист, чылаачы болган өскө-лаа чөргөдидин кижилери бар Шүтүл-ла үлүс ажал-агыттын аны-буру адыры-нда чедиишкиниг ажилдап чорурлар, Уругларынын уру-лары, оларын уруглары ам-гы үдөс каттышкан 50 чедир турар. Оларын өвөрдиге, кижизилдэгиче кырганар база-ла кичиңгени салып, дузалакчы чорурлар. Олет Дамдынович биле Кара-Уруг Улаачыновна Сун-гайлар өг-буле тутканында бээр бөжөң чыл болган. Олар алаң кууданы байырлаалы-биле демгелден эрттирген. Бунунг ала-неге, кырган-ава, кырган-ачага ам-даа хөй чылдарда чүртөөрүн күзөрдүр мен. Раиса ТОЛЗАТМАА. Кызыл хоорай.

СЕЗЕН АРТТЫ АЖЫР БАСКАН

Кызылдын Интернациона-лыг кудумчулунун бир бажы-нында куртат олар, сезен харын богазын ажыр бес-кын күч-ажылдын хоочунына Кыра-Уруг Улаачыновна биле Олет Дамдынович Сун-гайларын дугайында каш сөс бижири боозадым. Олет Дамдынович амандар-лынын сезен ажыг чылды-рын дургуздаа узуу орку-тур эртен, көрбөзүн чок ки-жилерин бирээни, Ол күш-ажылы намдарын 1935 чылда эгелден, 1936-1939 чылдарда ТАР-га шериг албайн эртинген. Ол чылдарда анык оол-дун эртем-билеңге чүгүлдүр, бергелерге торулбаз, шериг

херэңге бердигени-биле ила-галып турган. Ону барымда-лап көргөш, Москвада инсти-тутче өвөрдип чоруткан. Ону дооскан келгере. «Элегес» дүргөңомуче нам үрүңүн дарагына ажилдадып чорут-кан. Улазында шымар эртем-ин, ажил-тин дээди кызы-лак ажилдакчыны ТАР-нын Ишти херектер амыннын кыштар килдизиге ажилда-ры-биле шийчиген, Олет Дам-дынович ол харысалагыл ажылда бүгү билин, күжүн, арга-дуркулугузын берип, хөй чылдарга бааран болуп кел-ген. Барып-Хемчик, Эзеп, Таңды, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем, Өвүр болгаш өскө-даа райондарын иштин херектер килдизиге ол ажилдап чораша, кем-херек үлдүгөр чоруктарга удуз чыныш-чыны чок демсезил, боозуң херез ак сеткилди күөсөлчү турган. Хөй чылдарда үр-елиңдег ажилдап келгеш, ТАР-нын Республика, Кызыл салым орденерин, хөй саныг медалдар-биле шийчипкан.

Олет Дамдыновичиниң кады-мы Кара-Уруг Улаачыновна бо чылдын мартта сезен хар-лаа. Бо база-ла амдыралды узуу үстүн эртен, хоо-чун иши, 1930 чылда эмел-ге (сестралар) салгырын

ДУВУРЕНЧИГ КУДУМЧУ

Араганы тускайлаан салдыларга саалар, чөпшөрдө чокка өскө кичи холундан салды болбос деп бистин Президент...

башчыларын кудумчу кой эртер орукта болган эртендүкөн чоңа дыкка илдеди, кыракка көкү, мидинчын чүү дээр...

Монгун-Тайга — республиканын кыдыр-берт оруктарды, эр ырак-узакта турар райондарын бирээзи. Оон оруктарынын чамдыктарын...

Николай УЯНУК-ООЛ, Валерий ХУУРАКПАН, Шагаан-Арыг хоорай.

Хууда бодал

АЖЫЛЧЫНАРНЫ ЧҮГЕ АДАВАНЫЛ?

Ажылчыны кижилерин сөөгү үсө шөүлдү херекке албас апарганы эскерип чор мен. Ажылчы холдар чокка чагыдыг эг, саржаг, сүт, тараа, даган каймын келир, чыргак орак чыгып башында боу туттуна бээр эес.

лар болгаш өскө-даа мергедилди кижилерин ук школа доостурган дээрини мейээ Тыва Республиканын алдарлы мачынны Сарыг Конгар хомуудай араак чугаалан ооруда. Шаг-е нечар барган чүе-дир «кырын токкана ашваас ыкшан апарган» деп алдарыг атыг ажылчын айгынын кижизин оожуктурдум.

де мырнай өөрмөзүн мугу-дүй-ле ажылчын айгымы дем-деген, ажыл-агыйын ооруу, ажы-тодуу-даа чугалаан өөрүчү болбай, Каз-Хеминч Сүг-Важы, Улуг-Хеминч Ийн-Тал, Бий-Хеминч Тарлап, Кызыл районун Шамбалыг, Кур-Чер школаларынн байырлаарында клеткитчлер ажылчын айгыны кижилерин чеге адаас-тыр.

АРХИВ ДОКУМЕНТИЛЕРИ БИЛЕ ТАНЫЖААЛЫ

Барык бежен беш чыл бурунгаар, 1938 чылдын август 31-ини эртенинде даа бажында «контррадикал» кол башчыларын — Тыва Арат Республиканын Биче Хурал Президентиниуну Даргазы Адыгун Хемчик-оолду, ТАР-нын Министрлер Чөвүлүшүнүн Даргазы Сат Чүрмич-Тажын тудуп хоругулаан сөөгүндө чүгө оп холук эртенде, сентябрь 10-да «Шын» солугна мындыг шүлүк парлаттыган:

ТАР-ның арат түмөннеринин Табын чуртуулан аштаалары! АРШ-та командир С. БОР-БАК-ООЛ! (Тыванын дыл, литература болгаш төгүүнү эртем-шиикчиле институту-нун фондузуулан).

160 артында кошкан). Билдиргилеринин 4-ку артында О. Б. Самбуунун бижээни: «Херечлер Тугер, Вилжанин, Борбак-оол суугар мезен каянда даа чугалаан мзон ашваан немел өтөзөндөр-дир, а тодарткылаарга, бээр хей орустар келген, оларынн шугузуун дедир үндүр сывар деп турган кичи деп айтканылардыр. Ол дээрге, шуут-ла нугул-дур. Обкомуну ажыдакчымы Карвези-даз, өскө кымында да өлүрер дээр болал мейээ херек кырында турбаа чүе».

АЖЫГЛАДА КИРГЕН

Аргымалык кой хамаарыш чүдү-оруктар болбай, оу кичи бүрүзү көчүр өк билер. Бир эвес оруктар багай болза, мидий-бээр аргымалык бергезин чүү дээр боор—шут ханчак чүе-ле болбай.

Монгун-Тайга — республиканын кыдыр-берт оруктарды, эр ырак-узакта турар райондарын бирээзи. Оон оруктарынын чамдыктарын...

Соохозтук малчын колданырчык баарынн орук-чиринини мындыг бергезин өөрини көргөш, Мөгөн-Бүрөн хеминч ишти талзын өрү көвүргүлөр тудар талзы-биле чугаанын соохозтун мурунда турганы директорлары Саяа Шыгаан, Ошун-Саар Оржак, Амыртас Оюн-оол Кырма, ажыл-херекти уаурутуп турганыар, Кожери берге черлерде көвүргүлери олар кылгып, кагай херекти эртендер. Олар дөрт көвүргүлери кылдырганнар. Ажыл-агынын амы директору Виктор Саяа база ийн көвүргүгү кылдырткан. А суур чамында чаа көвүргү чокта чаа ажылдап кирген. Ам Мөгөн-Бүрөн хемин суун машиналар көвүргү кыры-биле халдып эртин турарлар.

Мөгөн-Бүрөн хеминч ишти таварты чорур дээрге база-ла дыкка берге: кыжын ол хемин чамында дуй алы бээр, а чамын саваны ажыг тергөзүшүрүр бээр. Бинар чорбастын дыкка артык чок: соохозтун 1-5 дугаар бригадаларынн мачыннар ий-ла чурттан, ажылдап чорурларынн мачыннарныг си-ген-ширбиш, чаба болган оон-лаа өскө чаа хеминч черлерин эртерок чугула. Ийнчачан соохозтук апык-даа, дуржулгаары-даа чол-лаачылары ол берге, калыр, хей хеминч черлерин эртин турарлар.

Соохозтук Салчак Балдага уурткан көвүргү тудукчларынн бригадалык шалпыкн ажылдап, Мөгөн-Бүрөн хемин өрү көвүргүлери дарый тудуп келгенер. Ам соохозтук хоочун-лаа, апык-даа чол-лаачылары хойжу бригадаларже чорур дээрге, мурундасы шакш хөөн чокталбас, а савыш-сеткиш омак-сергек чоруп турарлардыр.

Бо-ла берге черлерде эн сөөгү чаа көвүргүгү кылгыныг мөгөн-бүрөнчилер аажок өөрүп турарлар.

Иргит УСПУН-ДОРЖУ.

(Этези № № 100, 102, 103, 104, 106, 108 «Шында»). Ийнжита Хрущевтун хууда малды уауткаар дугайнда шитинериге чүгө Салбак-оолдар эвес, бүгү-ле мал-биле холбашкан хамааттар, ылагыны хоорай, суурларын хуу малдыг чурттакчылар база таарзынаан. Оларда ажы-биле уурданыр ханы чок, чүгө арзында хуурт-кейчип, буагулуп, мал-магынын оола ийн-бирин-лаа болза арттырын аларынн бүгү-ле аргаларын дилеп турганыр. Ол дугайын саначылар, буртукчылер билл турга-даа, боттары база хууда малдыг болгана, бизэ-чеченер эрттирип каапкан, чүгө дээрге тыва кыжиге мал оон амын, ханы-даа тыны, «көблүгү кичи каас, иенгит кичи тодуг».

XX сьезинин соода кижилер хостуг тымып эгелээр. Ам олар айыл чок черден кортпас, моон сонар кижилерин кевин-херекчю чүе дээр-ле тудуп бажындар чүе турбас. Чоуну чүгө чүе-не тудуг эвес, сеткил-сагыжи база хостуг апарган бот-боттарында сестижер чүе ам кижигер арзында чок. Ыйнала-даа...

Ыйнала-даа аймыл чок черден сестир кижигер база тургулаан. Кижээ, бетия кымы Салбак-оол. Ону шуут акым, кем чок дээр агарган эвес, чүгө келдерге таварышкан боорга, үндүрүкчел деп чүвени ол сөөгүрдө ий-ла билеп алган. Бир-тээ, ындаг болгана, «нашюналыг», «контр», «чонун дайыны» деп бурууладышкынар оод ады ам-даа ба-латтынаан, оон ады «чара дайында» чытшылаан. Ыйна-ган оод сеткилинде сезиле дээр.

Семис майор, оуу байысап турган айып оод, оон-даа өскө-ле ханчакчыл дээрлери. Оларынн-биле сүрүшкеш, демей-ле чуну-даа кезин албас сен деп чүвени Салбак-оол биллп турбайн каянар. Оон-биле кай актыг кижилерин тудуп хоругула, шаажыларынга, холтап-пугуларынге келдерге илдекчилик көрү-түп келген айымы чок чер ажыдакчыларын ол орган-нардан хөгөлөп үндүрүп, ханын-даа чамдыктарын «сукку-лап алгылаан» деп чугаалар оон арзыныг тараан. Ол чугаалар барып-барып Салбак-оолду кулаанга кычпал тет-лес деп. Ыйнала-даа ол черге барыксаары хөлчөк болган. «Оода каптан-биле, хамык-тыг хаймындар спортсмен-биле көрүшүмө. Ол кай бар, тыва кичи, Бажындар ор-ла ийлаан. Дезин кайнаар дезерил ол».

Кызылга четкен. Курченин аймыл чок черинин эвезини акызын барган, ындазына сүрүдөкөсөн турары конуг апарган. Тапкын-даа сорарга, чүрөк оожурганас, сактырга, буттары база буруу-лаа тур-ган шыккан. «Ээ, мынчаар кичи берге кайып чок. Чанында Улуг-Хемче кылашты берген, белгине чедир чанагаштын капкаш, соок суг-биле чунуп, шанташтып-шанташтын, дедир кылаштып келген. Байдалы ам ажырбас кире. Думчука тужалда, бизаа сүтүг». Хал-даны ажылдып кирген. Ында дезурбилаан олар сержант тура халаш, ёзулаан.

«Кайзынга чор салар? Салбак-оол мындыг-мындыг кижилерге чор мен деп чугаалаан. — Силеринн фамилиялар, адынар, адынар эм? Каймын келдерге? — Оозу чугаалап берген. — Адыр, бичи мангыт-нар шиме — дээр, сержант телефон долгааш, бир кичи-биле чугаалашкан. — Мананар, доран элден. — Улуг лейтенант дужаалдыг анык эр кырында кызтган башы келген. — Кымы чор силер? Салбак-оол келген херезин чугаалаан. — Ынча хей кижилерин хамчарлары оу? — деп, Лем-жиге халыкылаан.

Мен 58-биле шиттирлери чорайн кичи мен ийн. Мен актыг черге бажындам-да, бажысаган-лаа, буруу-лаа олаган кижилер олар чүе. Оларын арнын-лаа болза, оода чангыс катар көрүп чурүмзө». Улуг лейтенант бажын со-ганактылаан, чүвени ужу-ру бичине берди деп турган ол боор. — Хэралда, ооладан кел-ген-дир силер, акым. Ол кижилер ам мында чок. Дооза моон үндүрткүзөң кижилер-дыр. Ам та кайла-кайда бар-кылаан. Оозун чеге билбес мен. Чамдыктарыга хамаарыштыр кеземге херезин отурган.

Гонорарыч «Меморалдык» ни-тиданын агар салдык шид-чидерин диледим. (Автор).

мында чок. Саян артыне апарган. — Капитан Салчакты база бе? — Чок. Ол кичи эттимес азрыгга таварышкан, шылап-пайн барган. Салбак-оолдун бажы халаш дээр, чорутпейн барган. — Ындыг болза оон ийн силерде мээр херез чок. — Ындыг-дыр, байырагы. «Ол-дур, талтыг болган-дыр. Мээң кузелым мээр киржилем чокка-ла будуп турар-дыр. Бодунун-ла ажыл-дакчыларынн бодун-ла ужурлап алган-дыр сен, Ча-заам, Эр-хей, Накитал». «Бажын конугт!»

«Ам бо Ыртыкташ-биле канчаар чугаалашса, эки чүе-вөл! Ам база экерип алгаш, карак-кулаан хамтыг шаан-тат бе? Чо-ок, ол дээрге өжөн негезин эвес-тир». Салбак-оол кандыг-даа шиттир үндүрүп шыдаван. Оон кылаштан, чурук тыртыр Содуй-оолга чеге берген.

«Кай чире чурттап чор силер?» деп, корреспондент сонугураан. — Хомулда чок. — Кончуг эки-дир. Оон соонда аана хаймы, хана со-лунуна чуртуктары кадары көрүп каан. Белүк уаустар арзында Ондар-оолдун чү-руу база бар болган, Содуй-оол база ында турган. — Бо кичи — дээр, Сал-бак-оол салазын-биле чуррук-чүстүрген. — Бо Ондар-оол си-лерде ажылдай берген бе? — Турган кичи, ам чок. — Чок? Кайда барган? — Бо кичине будалган болдур ийн. Шактар огул. — Канчан? — Арагага алышкан. Бай-гы ол-ла. Дүне-даа, хүндүс-даа даалаастаан. Кудумчула-даа жупу калган боор-дур. Эр-бүрүзү-даа тоовастан кичи боор ийн бо. Кайды каш-даа катар редакторга, пар-торга кээп тургулаан. Хем-тези ал хөрүчүр, дузаал кел-рүсүр деп.

«Оон? — Каш-лаа катар кемчөөп алган. Сагындырып, доңгузуп, сөөгү доңгулда берил. Кай-чыл-даа чадашкан. Ам иччил-бас мен деп дүзүнн-ле алдыр. Сөзүн эээр боор ийн. — Ам үндүртүп алган? — Чеме шыдыжар, Боду-нуң күзүл-биле үнген деп, дужаал бичин каан чоржуг. Парти-биле база санаашкан. — Ам кайда ирги? Бажы-нында ирги бе? — Кадайы эмнедип чыткан дээр ийн. Энедип биялбесте-ди ижиртип алгаш, апарган дийдик. — Ам ишес? — Пуу-хайт, ишес деп. Ай четпейн, катар эгелээр. — Чүе мынчур кичи боор? Кайдай төгөлдү-биле бакташкан кичи боор бе? — Калайынн чугаам: черле бакташпас улус бис дээр чоржук. Салбак-оолдар-га чораш, армы-бажы тудуп келген, эттедип алган. Оон соонда-ла ишеш туруккы дээр-ле болбай. — Кымы эттедип алган? — Та.

«Бүрүүлү болгаш, оонагым ууп шыдавайн турар-дыр». Оон ийн чугаа өскө уткагыл апарган: — Чоп алга барбастай берди, Содуй? — Чорук айлашпайн тур ийн, акым. Баар мен, бээр мен. Бвээ ээригине канчан-ган? — Тайгычыне кажы берген. — Па, аз база кажы чүе-дир да? Иелээ каттырышканнар. Ол үеде ээрик, шыпал-ла, чие берген турган. Хой-биле калы эрген олдерже үнгеш, ол хер-азер келбейн барган. Бөрү, дыйбактыг ары черлик мээр тудуп чыкен ирги бе дээр, Салбак-оол келген херезин чугаалаан. — Ынча хей кижилерин хамчарлары оу? — деп, Лем-жиге халыкылаан.

«Мен 58-биле шиттирлери чорайн кичи мен ийн. Мен актыг черге бажындам-да, бажысаган-лаа, буруу-лаа олаган кижилер олар чүе. Оларын арнын-лаа болза, оода чангыс катар көрүп чурүмзө». Улуг лейтенант бажын со-ганактылаан, чүвени ужу-ру бичине берди деп турган ол боор. — Хэралда, ооладан кел-ген-дир силер, акым. Ол кижилер ам мында чок. Дооза моон үндүрткүзөң кижилер-дыр. Ам та кайла-кайда бар-кылаан. Оозун чеге билбес мен. Чамдыктарыга хамаарыштыр кеземге херезин отурган.

«Бажыннап каан бе? — Ийе, Ыйнала-даа олар

«Салбак-оол экээр, кээр деп, урууларын оожуктуруп турган. Ээриктик кээр хөкү эртек. Ам мырнай үш өй хире чиде берген. Ынча бе-зин бир уруу айттырган. — Ээрик чор чиде берди, кырган-ачай? — Кээр, уруум, кээр. Ма-на, уруум. Ам кээрде, чаас-каан эвес, бичи огул элери-тип алгаш келдир. Оон-биле ойнаар сен—деп, уруун адазы көтүткен. — Поо-лайт, ол ам каймын келдир—деп, Оленам чугаа-га кижиг берген. Кичи төдүн иш, кудус-биле-даа шугу-ларга хоржук чүе дээр ийн. Кай, ийнал-ла төрөөн ада-незин көрбөс бе, ол хире азырап, өстүрүп каармыска-даа, бис-терин каапкан, төрөөн неши-че — тайгаже чоруй барган. Ол ам каймын келдир, дийрап болза, черкишин-даа калды ийнаан.

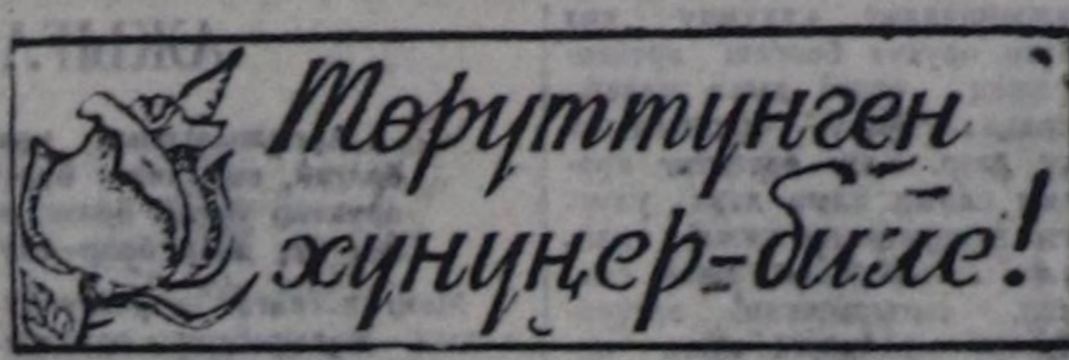
«Дийри болза... Ээриктик чикенинн эң эгеинден тура, өлгү бе, дийри бе деп айттыр билин-мейн турган. Салбак-оол баш-тайгы хүнерде ол каймын келди дилегенин. Ээриктик мойнунда бичи конугулар бар. Ээриктик экил-хөлүс колдуунда-ла мен кырыга эрттир чүе болбай. Мачан чораш, оок кыгыраары эээр ирак чеге динналы көрүжүрүг. Демей-ле чок болган. Ыйнала-даа Салбак-оол ийнакын ишкымаан. Ол болдун чарынч кылдыр санап чораш. Алазы ашак-тан өөренип алган бир дугаар «эртени»-ле ол боор. Каш-даа чарын салган. Ээрик дийри, ирак эвес кылдыр дужуп турган, ийнала-даа «сөөк-биле сөстүг эвес, кукуннар барык хүнүн «Бар!» «Бар!» деп алгырып келгенер, ий-чиза-даа күш дилын кым билер, кара кукун мегелет-тир база болдур. Ындаг болза-дар оон сагыныга киргелеп турга-даа, ийнакын окуму-сууна. Ээрик мач келди!»

«Салбак-оолга Содуй-оол кончуг дузаалан. Ол дугайы кымыг утундуурган. Оорган моон сонар-даа дуза дилей бээр чадаас. Черле ичши, бир катар ээ көрүчүр, эки чүе кылмын кичини эргип чораш эки ийнаан. Ол дуга-йы болааш, Салбак-оол олче ылааштай берген чүе-дир. Ол баргаш, багай меээ динналы, «Салбак-оолдарты чораш соон-да, Ондар-оол ишеш турп-кан» деп. Албан чериге Ви-дикма мичаар тайылбыраан. Чул бо? Салбак-оол буруу-га онажы берген бе? Сал-бак-оолдун мурунуга буруу-зун миннар кичи ханы ол тургай, Салбак-оол боу аныз турган, оон мурунуга буруу-зун миннар бе? «Чок, ол болду. Баштай ол келин» Салбак-оол мичаар болуп алган, дөөн кайда Чаа-Халеа уруу, күдээинге чеге берген. Черле ичшаар деп планин-лаа турган. Уруу — Фелла-даа да хузуу-биле урууларыга көс-түп чару сорулгаары барган, дык у аргышаан улус-тур-чүе дээрге малчындарга кай чок, а уругулары «сугуларга бастырган» Ала-незиге уруу мичаар бижип турган. Олар-нын бичи уруун кырган-атазы-лаа, кыргыз-азам-даа амындында көрбөс. — Ой, ачанын! Бо каптап бээр ап четтин, ача! Ой, ача!-авай! Хондарын авам кала-рын чыдып калды бе? — деп, Кожумжа хөлчөк өөрүп, ада-зын уткаан. Бо болза Шактар огулун хеймер уруу. Уруг-ларынн улуу, чок болза хей-мери ада-незиге өскөдерден эргелик болур чүе болбай. Ындаг уругулар хой кезинде часыг, чамдыктары тываык кылдыр кичизинтинген болур. А Кожумжа «чыткан хой тургуспас, оожум, тооманын кичи болган. Алазы апаа оозу дээр ийик.

«Кээр дүргү ийн алашкы чугаалашканнар. Кудээн ол чок турган, нези кайды эмче-де кестирген деп телеграмма келген, ийнаар чоруй барган чүе-дир. Адак соонда Ондар-оол дугайында чугаа болган. Ону адазы-даа эвес, уруу үндүрүп келген. — Ондар-оолдар-биле харым-зааңа хевээр ийнаан, ача? — Чок, уруум. Шык-ла үзүлген. Олар-даа келбестейн, бистер-даа барбастаан. Хоо-райга келген-даа, оларга кирбес-лаа-дыр мен. — Чоп, ачың! Ону Ондар-оолдун кү-гүлдөп бажынатканын дуга-йын кадыкында өскө кыл-ла-да Салбак-оол чугаалаан. Бодунун төвү алган уруун-дан чамдык калчар. — Ой чүе мен бажыне суккан болбамчы»

«Салбак-оол экээр, кээр деп, урууларын оожуктуруп турган. Ээриктик кээр хөкү эртек. Ам мырнай үш өй хире чиде берген. Ынча бе-зин бир уруу айттырган. — Ээрик чор чиде берди, кырган-ачай? — Кээр, уруум, кээр. Ма-на, уруум. Ам кээрде, чаас-каан эвес, бичи огул элери-тип алгаш келдир. Оон-биле ойнаар сен—деп, уруун адазы көтүткен. — Поо-лайт, ол ам каймын келдир—деп, Оленам чугаа-га кижиг берген. Кичи төдүн иш, кудус-биле-даа шугу-ларга хоржук чүе дээр ийн. Кай, ийнал-ла төрөөн ада-незин көрбөс бе, ол хире азырап, өстүрүп каармыска-даа, бис-терин каапкан, төрөөн неши-че — тайгаже чоруй барган. Ол ам каймын келдир, дийрап болза, черкишин-даа калды ийнаан.

БАШКЫВЫСКА МӨГЕЙДИВИС

ХЕМЧИК БАЖЫНДАН КАШ СӨС

1945 чылдын күзү, Бичан майда Совет Эвилелинге Ада-чурттуу Улуг дайынның төн-гөн, Тилектин чылы. Ал-дын саргы буру тоглаа. Сен-тябрь 1-де өөрлөнгө-дө эге-лээн. Бир дугаар кирөө, тө-рөз дайын школа директору Алексей Мокур-ооловчун Бед-дей-Бар башкы эртеринге соода, семиссээр, ширини шарайлап, тыва хөргөзөн башкы бир орус башкы-биле кады класска кирип келдилер. Булар тура-ла халыштымыс.

Экин, башкы! — Зарастуйте! — Олтурар, эки динзыг кыдыр менделер шыкка-жыгай. Чугайлар, самбыра аштар ол пөзүңер бар бе? Бөңүр класска чам дежурый-лаа турарлы, туруп келсин, бо дөргө химия башкысы Лариса Васильевна Герасимова-дыр, таныжып алдыр, а ме-ни Оюн Сириновна Аппый дээр — дээр, элээн таймыр-дай чоруй, кичээлде эгел-ээн бис. Шак ыңгаар хун-дудуг башкымыс-биле баш-тайгы таныжылга болган чу-ве. Бистин башкымыс ыңга-ар зоология, ботаника башкылап турган, а оң кадында хеле-мечил-очулдуру база тур-ган. Бичан чамдык кичээл-дерин очулдулар чуве, күг дөргө, бистер колдуулаа кө-дөөн келген оолдар, кыстар эни ортастп билр эес бис.

Башкымыс Оюн Сириновна Аппый шынгында, негелде-лиг-дөөн бис. Даяг боор-га бистер оюу хундулээр, сес-тиривис аажоо.

Хоочун, Держулаагы, Ты-ваа ам арткай эң баштайгы тыва хөргөзөн башкыларын барзын — Аппый башкы июнь 13-те 80 харлаан, Хөг-гөзөн кижилерге ол база ховаа назы-дыр. Оң негел-делсин, өөреникчилеринге эки, бижыг билги шигээттир дээр чутчулдуу бистер үле-ден билдр чоран бис. Ам оң башкылар чораным, Кызыл-да ажилдап, чурттап чоруур чамдык өөреникчилерин бо башкыга хамарыштыр бола-дык ыксаам-биле киирп кө-рөйс.

Төгү эртемнеринг канди-дады, Тываңын хоочун хөр-өз жөчөгдөөлөрүн бирээ, култураның алдарыг ажилдакчысы Екатерина ГА-НОВА: «Коңуг-ла башкы, бистинг кыстыгы оолдары оон сестир, онаалга багай куу-садып, эки ноочум каттагаван болууда, шорун-на, кула-челелер сен. Арыг-шөверге коңугу ыңгай башкы».

Тыва Республиканың шко-ларынның алдарыг башкы-зы Сүгдөр СОДУНАМ: «Дика хундулээр мен. Чүгө-сөргөлтө, кичээлге эки өө-ренирин негээр эес, идик-леви-шин кедери, болуу култур-луу ар чороруу сүмөлдөр, эс-керинтеп: илдеттер чете шид-дигимиз, өөк чете өөк-тоттуктаа болга, доран эс-керер, эттирер, ол база ки-жилдегенни бир хөвир, эки чүдүү биске бижиктирел, свирин чораным ол деп бо-даар мен».

Ойнарактар ЭВЭЭШ Сүт-Хөл хоочунун төвү Суг-Акс суурда Чинчи аттыг уруттар садына, инда бежен ажыг, 1,5-тен 3 хар чедир шаш-тар хаара тудтуган. Бо уруттар албан чери район эмделгезине хамарыжар, эчи-тер, эмнеге ажилдакчы-ларынның уруттары туруп тур-ар.

Саяк коллективине ини-тизи-биле чөзөрби хире адык-чы бар, оларнын азында б кижизилдени, 4 азыракчы, ийн новаа дээр, оон-дөө өске ажилдакчылардыг. Джи-лде-лигине кызымдарга эчки Маргарита Ондар, ловак Кун-сенбаа Сат, кижизилдени баш-кы Динезина, оон-дөө өске-лер хамарыжар.

Ортоктер өскөннен садик-те турар чаштарың холезини бир чашна оонаштыр — 600 рубль. Эвээш-ла, хөй-дөө ажил-чөдүтүг өг-бүдө төлсир-ини чамгыс ай икылдр док-тааткан, чингелделер чок. Бидыг төлсирит хөлезини ала-илер зарыммай турар. Бичанмыс болза садик ажил-дакчыларыңа шалы-тедилер эвээш болур дээрин ала-илер хөмөй эес билдилер. Амгы үдө садик ажилчыны-ның өбдө айып ортумак ша-дын 6 муң аша болуп түзөр.

Кырма ТУЛУШ. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000

80 харлаан өгбевиске

Тыва Республиканың алдар-дыг чурукчуу Иван САЛЧАК: «Холун ужуу чараш-тыр, чу-руунуңа суидулук кижэ эес сен бе, кызың өөрөн дөөн. Шынап-ла, өске эртемгерге хирелг мен, чуруунуңа ынак чорудум, чедип-дөө алдым ы-чаш, башкының чагы, күү сеттинген».

Дид эртемнеринг канди-дады, Тыва Республиканың өр-теминин алдарыг ажилдак-чызы, хоочун башкы Доржу КУУЛАР: «Башкы тыва хө-ргөзөн кижилеринг аразын-дан назы-хар талазы-биле чаксаан арткан боор. Эң-пе шыңгы, негелделиг деп көр-гөн мен. Оон аажы-чапы ол хөвээр арткан. Очулдуруп, башкылап турда чоргаар, шө-дөө, төлөтүп башкы».

Хоочун журналист, диктор, хелеменг Монгуш ДОПЧА: «Зоология, ботаника башкы-лар. Бичан-на башкының мыңча дээни утпас-тыр мен. Бодауца турар бүтү чүсө— ойт-сиген, чечек, кат-чык, а-жыш аймаа, бүгү дийт амы-таннар, мал-маган, аң-мен-чүс-төр. Ол бүтүну кайлар, хумгалалар берек, үредеп болбас. Бежен чыдылар бүрүн-дүр бо башкы дыка-ла өт-түр сөктүр. Ам кайды-дыр бис, экологтуг байдал багай, кем, сутларын өскээр чайын, шыдырын хайраа чокка чара тыртп турган, үнүш-дүжүт-тү эвээжкен, ам көп бой-дуу камгалар деп алыжып турар-дыр бис».

Тыва Республиканың Дээни Совединиң килдес эргелекчи-зи Март-ооа ДАРЖАА: «Башкыга кыдышылдыг, уун назыны күзөөр-дыр мен. Лариса Васильевна Гераси-мова башкыны черте утпас мен. Аппый башкы-биле ут-башкылар деп, кады кылаш-ташкыр, интернационалды на-йырал деп чуве ол-дур ийин. Аппый башкы химия кичээл-дин очулдуруп турду. — «Март-оол к доске!» деп Гераси-мова башкы кыйгарар. — «Хло-ристың натрий, чо это? Март-оол отсечай. «Мен тур-таш. — Соль — диамин. Мо-лоден — дээр, мында-ла ширини Аппый башкы: — Эр-хөй-дээр, хулдүмүрүр бол-гай».

Башкымыс дугайында оон өөреникчилери оон-дөө хөйүү чутуалап болур ийин.

Сезен харлаан, Тывада ар-кай эң улуг наздыг хөргө-зөн башкы Оюн Сириновна Аппыйын эртен амыдыла-лы, төөгүү аажоо уун, Дик-башкы шара-хере, даш кыры сарыг-шокар тура, дөө-ле-мьрякы 1913 Дага чыныкчыл мьрякыңда Чөк-Хемнин Чыгга-лында деп чегге Оюн Сириг аштыктың килдес өнгө кара-чуу төртүтүңер. Оң алын Ооннар аразында Аппый деп алдан, сөүлдөң барып ол ат фемилдизни апарган.

Башкының чырык делтем, чагайжым туткай бажының-га өөңүч эээн — Тывада база

бир сургагыг эртемдел, ре-дактор чорай, партия ажил-дакчызы, төөгүүчү Оюн Арап-танович Толтар-оол биле олар негээ дүштеки шайын жипи дооуп орда, кире берген мен. Залда бижик столунук кырында фото-чурук альбому, инда башкының анык-ла-лы чыдарында кады ажил-дап чоран эш-өөрү, ха-думалары, өөренип чоран сургагыг хоора-йы Ленинград, башкылап чо-рааны өөреникчилери, алдар-аттыг эртемделер: Ю. Арап-чың, С. Шулуу, А. Ку-наа, К. Орзу, В. Очур, М. Ке-нин, Лопсан дээр, оон-дөө өске, а оон-дөө мурунда, 1929 чылдан 1934 чылга чедир на-ды өөренип чораш эш-өөрү, башкылары: А. Алдан-Херел, М. Овус, М. Аргас, М. Кеде-лен, Лопсан, Сапогова, О. Тол-тар-оол дээр, эңмежок, шупу-бар, уттууурбас тураскаал, херечи эрги фото-чуруктар, ол үеини мола-майкы хевн, аны-як-чалың, чараш назыныг-лар».

1927 чылда Чыргалаңды-дан атыг улаачылап Кы-зылга келген, ол үеде тур-курса ийн чыл өөренигес, оон соода Кызылдан терелгил атыг, чагай кылаштар Аб-жыг чедир 8 хонун чораш, чеген бис — деп хоочун баш-кы сактын чуталап олдуру. — Барык ай чыгыа чоруп көрбөзүн көрүп, көдүрбөзү аян, хөвөн колдуруп чораш, Нова хемин эринеде улуг хоорай Ленинградка челе берген бис — деп, башкы му-газын уламчылады. — Совет Чөөн чүк улустарың сал-гай куруу дээр өөридеге че-ринге элээн хөй тыва эң-өөрүм-биле өөренип кирген мен».

Чуну-дөө байбес, беэин «А» деп үжүк танывас чоран бодум-на болгай мен. Кады өөренип турган өөрү-вү Совет Эвилелинде, даш-тыкылдан кандыг аймак-сөөк кижилеринг кайзын чок дээр, грек, курау, түрк, узбек, та-джик, татар, казах, казак чурттулар, тывалар, моолдар дээр, санал-дөө шыдавас мен. Чернов дээр ак башкылап, өөридеп кээр. Чал-ла дөө көр-бөзү мей. Ол-ла 1929 чылдан эгелээш, 1934 чылга чедир бо ашак-биле денге өөренип дөөнүң, айна-ла өгдөңдү баштаганмыс шы. 1934 чылдыг чыныгында конут элг чер Ортегаи Аляжык бис-ти бүдүрүлгө практикамыс че-торудуңар. Ташкент хоорай-ның чогуула Мирзатулык районга олурткан хөвө до-рзанын дөөн сайгылап турду, үжү, картошка шыкш, дөжү хамсар чуве болмады. Бөжө ижкеш сарыг сугдуг, ийдиң ижер-дөө жүжү чок. Бичан дээр чагай кылаштып тур-дуува, Москвага ТАР-лан эл-чи Минья турган, оң соон-ла Тавоз Селгя-оол элчинеп турду. Чайрада Москва та-варымыр чуве, Мынчаң-ла

Дартан-оол ЕНДАН, Тыва Республиканың кул-туразының алдарыг ажил-дакчызы, журналист.

өөренип чораш, 1934 чыл-дын чыныгында Кызыл келген. Ам 65 харлаан № 2 школаның тытпал, тургусту-нуп турган чылы ол чуве.

Оон эгелээш-ле, ол школага башкылап чораным ол — деп, Оюн Сириновна чүгээш-ти төндүрдү. Бичангаш башкының улуг, уузу амыдыралың дугайың да оон-дөө хөйүү билеп бо-лур, бо чүгө кыска допузу шыккажыг. Оюн Сириновна чүгө эки башкы эес, идеп-кейлег хөй-инитчи чораным маңа немеп каалыңар. Шко-лага партия эге организация-зының секретары, өөридеге эргелекчи чоран. Кижини күш-ажылы үчүлөдөгү. «Ал-бан — артыктыг, алган — сартыктыг» деп тыва улустуң мерген сөстөрү бар. Хундулт башкының ак сеткилгит, буйлыг дийн бол, чагай, коллектив чөптүү-биле үлө-дүрү. Тыва башкыларда «Улуг өөридегизинг тергилең» деп хөрөк-демизин бир дугаар алган кижэ Оюн Сириновна ол, Зоология, ботаника баш-кылап турган, 1952 чылда Кызылга башкы институтунга өөренип киргеш, оңу чедикчи-киниг дооскан.

Башкының бижир столу-нук кырында альбом чыны-да кызыл коробка-хааржакчы-гашта шалгалары-ла хөй. «СЭКП-те 50 чыл», «Күш-ажыкчы шылгалар дээр», «Бистинг хөрээш шыңгыг, бис тилээр бис», «1941-1945 чылдарда Ада-чурттуу Улуг дайымың», «Төлөгүңгизинг 40 чылы» деп медалдар — б чүгү оон чымыштыг ийин үчүлөүңнениң бадыттал-бары-мазы ол».

Амыдыралдыг улуг өөрү-ү билгитте мени дөткөн кижэ — Сирен Балчыма Шойлак дээр атам ашак чуве, аңаа чалбарып, өөрү чоруп мен... 83 харлаан чок апарган, 1927 чылда ТАР чакык чегинге чарылгалап турган, сан намы-зынга лаштыкы харылаа ту-дуп турган, атыгтыг, тааныл-ты, удаваанда адың дериңир муңпакан хал чедир кээр, мени өөренип ал — дээр, ды-ка делгип чораш кижэ.

Силерин амыдыралдыр солу-дур, башкы өөрүн эээн бода чоокта чаа 81 харлаа, аныктарга болуу, өг-бүдө мөңгүч кулазың база дөт-дөтүрүң, ам удавас кады чүр-түрүң, а 60 чылдын күрүң кылар-дур силер, ыңгаар тур-таар улус ховар-ла болду ийин.

Түңкелдине чуну күзөөр боор, хундулт башкымыска бүгү өөреникчилеринг мур-нундан: Чирк эвес, будун дийшиг Чирк ченин шигээш болзу! Арган эвес, семис-ле чор! Аарывас, кадык-ла чор! — деп йөрөшүшкан, аш-кежикти, кадыкшыды, аш-кежикти, бүгү-ле экин күзөшүшкан, мө-гөйдивис.

Дартан-оол ЕНДАН, Тыва Республиканың кул-туразының алдарыг ажил-дакчызы, журналист.

30 ХАРДАН ӨРҮ

ойнакчылары-биле кады 4-ле команда маргылдаа кириш-кен. Тилекчилерге шаңгал алылар команда Буруу 20 муң, илтигеш 80 муң адыни чыган. Район буру-дан өрү наздыг спортчулар үчүлгө болгаш маргылдаа чин-дик байдалга эркен. Оларнын аразында кымнарым чок дээр. Республикага шыраак ойнап чоран болгаш ам-дөө дээр спортчулар, Улуг-Хемден Алек-сей Лопсан, Жан Дончаа, Сүг-Хөлдөн Владимир Ондар, Валерий Хертеп, Юрий Ку-лар, Кызыл хоорайдын Вяче-слав Дажы, Николай Монгуш, Валерий Сагаалож, Доржу Кара-Сал, Чөөн-Хемчиктен Ни-колай Монгуш, Юрий Хова-лыг, Виталий Ховалыг дээр, өскөлөр-дөө тергил эки ой-нашар.

Баштайгы ээлгегде Кызыл хоорайнын командамыс-биле Сүт-Хөл ойнаан, кызылчы-лар удуураңыкчызын 3:1 сан-га уткан. Ийинг ээлгегде Улуг-Хем биле Чөөн-Хемчи-киң командалары ойнаан. Аңаа Чөөн-Хемчикчилер 3:2 санга тилээш. 3-кү, 4-кү элг-челерде чөөн-Хемчикчилер сүт-хөлчүдери 3:2 санга, казырчылар, улуг-Хемчикчи-рин 3:0 санга уттуулаан. Бирги, ийинг чер дээр оюн Кызыл хоорайнын болгаш Чөөн-Хем-чик районун командалары-ның аразына болган. Сан ол-бо өчэйилги, чидг дем-селдин түңкелдине кызылчы-лар 3:0 санга тилеп, бирги чегге үгөн. Ийинг черин Чөөн-Хемчик, үчүкүзү Улуг-Хемчинг командалы алган.

Маргылдаа соонда спорт-чулар бот-боттарыга байыр чедирин, мындыг маргыл-дааны чылды эрттирерин, аңаа Тыва Республиканың бүгү рай-ондарының спортчуларың кичиштирерин дугурушкан.

Борис ОНДАР.

концерт. Спортчу маргылдааның тилекчилерин айт, молду-ра, сергелер болгаш өртекти барааннар, ашак-биле шаң-наар.

Пчөм ажилдап турар. Оргкомитет.

ОЙНАРАКТАР

ЭВЭЭШ

Сүт-Хөл хоочунун төвү Суг-Акс суурда Чинчи аттыг уруттар садына, инда бежен ажыг, 1,5-тен 3 хар чедир шаш-тар хаара тудтуган. Бо уруттар албан чери район эмделгезине хамарыжар, эчи-тер, эмнеге ажилдакчы-ларынның уруттары туруп тур-ар.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000

СПОРТ

Алдан-маадырларын тура халышының 110 чыл болганыга турсакааткан хол бөмбүүнге маргылдаа 30 хар-дан өрү наздыг спортчулар үчүлгө болгаш маргылдаа чин-дик байдалга эркен. Оларнын аразында кымнарым чок дээр. Республикага шыраак ойнап чоран болгаш ам-дөө дээр спортчулар, Улуг-Хемден Алек-сей Лопсан, Жан Дончаа, Сүг-Хөлдөн Владимир Ондар, Валерий Хертеп, Юрий Ку-лар, Кызыл хоорайдын Вяче-слав Дажы, Николай Монгуш, Валерий Сагаалож, Доржу Кара-Сал, Чөөн-Хемчиктен Ни-колай Монгуш, Юрий Хова-лыг, Виталий Ховалыг дээр, өскөлөр-дөө тергил эки ой-нашар.

Баштайгы ээлгегде Кызыл хоорайнын командамыс-биле Сүт-Хөл ойнаан, кызылчы-лар удуураңыкчызын 3:1 сан-га уткан. Ийинг ээлгегде Улуг-Хем биле Чөөн-Хемчи-киң командалары ойнаан. Аңаа Чөөн-Хемчикчилер 3:2 санга тилээш. 3-кү, 4-кү элг-челерде чөөн-Хемчикчилер сүт-хөлчүдери 3:2 санга, казырчылар, улуг-Хемчикчи-рин 3:0 санга уттуулаан. Бирги, ийинг чер дээр оюн Кызыл хоорайнын болгаш Чөөн-Хем-чик районун командалары-ның аразына болган. Сан ол-бо өчэйилги, чидг дем-селдин түңкелдине кызылчы-лар 3:0 санга тилеп, бирги чегге үгөн. Ийинг черин Чөөн-Хемчик, үчүкүзү Улуг-Хемчинг командалы алган.

Маргылдаа соонда спорт-чулар бот-боттарыга байыр чедирин, мындыг маргыл-дааны чылды эрттирерин, аңаа Тыва Республиканың бүгү рай-ондарының спортчуларың кичиштирерин дугурушкан.

Эки, ачавис... Силерге өг-бүдөүстүң муруундан каш сөстүг байыр чедиреңиз чүгө чорудуп ор бис. Бистин ачавис Ча-чедиреңиз чүгө чорудуп ор бис. Бистин ачавис Ча-чедиреңиз чүгө чорудуп ор бис. Бистин ачавис Ча-чедиреңиз чүгө чорудуп ор бис. Бистин ачавис Ча-чедиреңиз чүгө чорудуп ор бис.

Бистинг эрчим ачавис Воло-дя, ачавис Дюлаанма Саая-лар июнь 16-да 28 харлап ту-рарлар. Оларга ас-кежикти:

Бистинг даай-аваларымыс: Бамба Салчак, САВЫР № 2 божудула бажымында бичинг чаштар эмчизине, ДЕНДЕН Салчак, САВЫР № 1 полкиниңда терапевт-невропатолог эмчи бөпө ажил-дан турарлар, Оларга Эмчилер хурун — июнь 15-ти дүмүш-түр изиг байыр чедирин, оларынг каң деп кадык ча-зын.

Бистинг эрчим ачавис Воло-дя, ачавис Дюлаанма Саая-лар июнь 16-да 28 харлап ту-рарлар. Оларга ас-кежикти:

Бистинг даай-аваларымыс: Бамба Салчак, САВЫР № 2 божудула бажымында бичинг чаштар эмчизине, ДЕНДЕН Салчак, САВЫР № 1 полкиниңда терапевт-невропатолог эмчи бөпө ажил-дан турарлар, Оларга Эмчилер хурун — июнь 15-ти дүмүш-түр изиг байыр чедирин, оларынг каң деп кадык ча-зын.

Бистинг эрчим ачавис Воло-дя, ачавис Дюлаанма Саая-лар июнь 16-да 28 харлап ту-рарлар. Оларга ас-кежикти:

Бистинг даай-аваларымыс: Бамба Салчак, САВЫР № 2 божудула бажымында бичинг чаштар эмчизине, ДЕНДЕН Салчак, САВЫР № 1 полкиниңда терапевт-невропатолог эмчи бөпө ажил-дан турарлар, Оларга Эмчилер хурун — июнь 15-ти дүмүш-түр изиг байыр чедирин, оларынг каң деп кадык ча-зын.

Бистинг эрчим ачавис Воло-дя, ачавис Дюлаанма Саая-лар июнь 16-да 28 харлап ту-рарлар. Оларга ас-кежикти:

Бистинг даай-аваларымыс: Бамба Салчак, САВЫР № 2 божудула бажымында бичинг чаштар эмчизине, ДЕНДЕН Салчак, САВЫР № 1 полкиниңда терапевт-невропатолог эмчи бөпө ажил-дан турарлар, Оларга Эмчилер хурун — июнь 15-ти дүмүш-түр изиг байыр чедирин, оларынг каң деп кадык ча-зын.

Бистинг эрчим ачавис Воло-дя, ачавис Дюлаанма Саая-лар июнь 16-да 28 харлап ту-рарлар. Оларга ас-кежикти:

Бистинг даай-аваларымыс: Бамба Салчак, САВЫР № 2 божудула бажымында бичинг чаштар эмчизине, ДЕНДЕН Салчак, САВЫР № 1 полкиниңда терапевт-невропатолог эмчи бөпө ажил-дан турарлар, Оларга Эмчилер хурун — июнь 15-ти дүмүш-түр изиг байыр чедирин, оларынг каң деп кадык ча-зын.

Бистинг эрчим ачавис Воло-дя, ачавис Дюлаанма Саая-лар июнь 16-да 28 харлап ту-рарлар. Оларга ас-кежикти:

Бистинг даай-аваларымыс: Бамба Салчак, САВЫР № 2 божудула бажымында бичинг чаштар эмчизине, ДЕНДЕН Салчак, САВЫР № 1 полкиниңда терапевт-невропатолог эмчи бөпө ажил-дан турарлар, Оларга Эмчилер хурун — июнь 15-ти дүмүш-түр изиг байыр чедирин, оларынг каң деп кадык ча-зын.

Бистинг эрчим ачавис Воло-дя, ачавис Дюлаанма Саая-лар июнь 16-да 28 харлап ту-рарлар. Оларга ас-кежикти:

Бистинг даай-аваларымыс: Бамба Салчак, САВЫР № 2 божудула бажымында бичинг чаштар эмчизине, ДЕНДЕН Салчак, САВЫР № 1 полкиниңда терапевт-невропатолог эмчи бөпө ажил-дан турарлар, Оларга Эмчилер хурун — июнь 15-ти дүмүш-түр изиг байыр чедирин, оларынг каң деп кадык ча-зын.

Бистинг эрчим ачавис Воло-дя, ачавис Дюлаанма Саая-лар июнь 16-да 28 харлап ту-рарлар. Оларга ас-кежикти:

Бистинг даай-аваларымыс: Бамба Салчак, САВЫР № 2 божудула бажымында бичинг чаштар эмчизине, ДЕНДЕН Салчак, САВЫР № 1 полкиниңда терапевт-невропатолог эмчи бөпө ажил-дан турарлар, Оларга Эмчилер хурун — июнь 15-ти дүмүш-түр изиг байыр чедирин, оларынг каң деп кадык ча-зын.

Бистинг эрчим ачавис Воло-дя, ачавис Дюлаанма Саая-лар июнь 16-да 28 харлап ту-рарлар. Оларга ас-кежикти:

Бистинг даай-аваларымыс: Бамба Салчак, САВЫР № 2 божудула бажымында бичинг чаштар эмчизине, ДЕНДЕН Салчак, САВЫР № 1 полкиниңда терапевт-невропатолог эмчи бөпө ажил-дан турарлар, Оларга Эмчилер хурун — июнь 15-ти дүмүш-түр изиг байыр чедирин, оларынг каң деп кадык ча-зын.

Бистинг эрчим ачавис Воло-дя, ачавис Дюлаанма Саая-лар июнь 16-да 28 харлап ту-рарлар. Оларга ас-кежикти:

Бистинг даай-аваларымыс: Бамба Салчак, САВЫР № 2 божудула бажымында бичинг чаштар эмчизине, ДЕНДЕН Салчак, САВЫР № 1 полкиниңда терапевт-невропатолог эмчи бөпө ажил-дан турарлар, Оларга Эмчилер хурун — июнь 15-ти дүмүш-түр изиг байыр чедирин, оларынг каң деп кадык ча-зын.

Бистинг эрчим ачавис Воло-дя, ачавис Дюлаанма Саая-лар июнь 16-да 28 харлап ту-рарлар. Оларга ас-кежикти:

Бистинг даай-аваларымыс: Бамба Салчак, САВЫР № 2 божудула бажымында бичинг чаштар эмчизине, ДЕНДЕН Салчак, САВЫР № 1 полкиниңда терапевт-невропатолог эмчи бөпө ажил-дан турарлар, Оларга Эмчилер хурун — июнь 15-ти дүмүш-түр изиг байыр чедирин, оларынг каң деп кадык ча-зын.

Бистинг эрчим ачавис Воло-дя, ачавис Дюлаанма Саая-лар июнь 16-да 28 харлап ту-рарлар. Оларга ас-кежикти:

Бистинг даай-аваларымыс: Бамба Салчак, САВЫР № 2 божудула бажымында бичинг чаштар эмчизине, ДЕНДЕН Салчак, САВЫР № 1 полкиниңда терапевт-невропатолог эмчи бөпө ажил-дан турарлар, Оларга Эмчилер хурун — июнь 15-ти дүмүш-түр изиг байыр чедирин, оларынг каң деп кадык ча-зын.

Бистинг эрчим ачавис Воло-дя, ачавис Дюлаанма Саая-лар июнь 16-да 28 харлап ту-рарлар. Оларга ас-кежикти:

Бистинг даай-аваларымыс: Бамба Салчак, САВЫР № 2 божудула бажымында бичинг чаштар эмчизине, ДЕНДЕН Салчак, САВЫР № 1 полкиниңда терапевт-невропатолог эмчи бөпө ажил-дан турарлар, Оларга Эмчилер хурун — июнь 15-ти дүмүш-түр изиг байыр чедирин, оларынг каң деп кадык ча-зын.

Бистинг эрчим ачавис Воло-дя, ачавис Дюлаанма Саая-лар июнь 16-да 28 харлап ту-рарлар. Оларга ас-кежикти:

Бистинг даай-аваларымыс: Бамба Салчак, САВЫР № 2 божудула бажымында бичинг чаштар эмчизине, ДЕНДЕН Салчак, САВЫР № 1 полкиниңда терапевт